

Ненад ВАСИЋ

БАНКАРСТВО У КОСОВСКОМ ВИЛАЈЕТУ И СТАРОЈ СРБИЈИ ОД ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА ДО 1912. ГОДИНЕ*

Апстракт: Овај научни рад односи се на истраживање економских и историјских почетака новчарства, банкарства и финансијске културе у Косовском вилајету и Старој Србији. Косово тек у XVI веку улази у сферу робно-новчане привреде, а касније, у доба закаснеле модерне, у развијено капиталистичко пословање. У суштини, удруживање косовских Срба крајем XIX и почетком XX века остваривало се итересно на економској основи уз значајну подршку Српске православне цркве.

Кључне речи: Новац, банка, кредитне установе, кредит, Косовски вилајет, Стара Србија.

Увод

У савременој економској историји и науци о банкарству и финансијама, сматра се да су појава и развој банкарства омогућени појавом кованог новца. Као што је познато, за ковани новац, како археолошки тако и историјски – несумњиво је утврђено да је постојао и пре нове ере. Најуопштеније узевши, новац није природна, већ друштвена и културна појава у досадашњој историји човечанства. Дакле, појава банке доводи се у директну везу са појавом и развојем новчарства. Наравно, са појавом и развојем берзе (разних врста) настали су и други финансијски инструментарији,

* Рад је написан у оквиру пројекта *Духовне појаве и стваралаштво српског народа на Косову и Метохији од XV до XX века* (број 148020), који је одобрило и финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије.

укључујући и портфељ хартија од вредности. Првобитно је злату, као једној врсти племенитог метала, међуљудском културном конвенцијом дато својство, значење и важење да може имати и јавну функцију средства размене, док није, из практичних разлога, замењено новцем.

1. Појава – развој и историјске фазе у светском банкарству

Узимајући у обзир претходне економске премисе и узгредне констатације, из свега поменутог временом је настала издвојена научна дисциплина у економији, позната као наука о банкарству. Полазећи од науке о банкарству, могли бисмо у појави и развоју банкарства, односно кредитних установа, идентификовати, углавном, четири историјске фазе:

а. Прва фаза представља зачеће економске историје банкарства. Отпочела је у доба робовласништва, које се протезало између VII и V века п. н. е. Већ тада су се јавили зачетни облици банкарског пословања, као што су мењачки, трансферни, заложни и кредитни. Претходно поменути облици банкарског пословања биће, у развијенијој и модерној форми, предмет научног економског интересовања и реконструктивног разматрања.

б. Друга фаза директно се односи на прве специфичне новчане установе, које су се појавиле у Италији почетком XIV I XV века. Ова фаза трајала је до XVI века. У тој фази направљене су прве комерцијалне банке у економској историји света. Banca di Genova основана је 1320. у Ђенови. Ипак, првом банком сматра се Casa di Sant Giorgio, из 1407. године, која је, такође, била основана у Ђенови.

в. Трећа фаза настаје у XVII и траје до XVIII века, а њена главна карактеристика је формирање читавог низа банкарских, односно кредитних установа, које су биле приватног и привилегованог статуса. Из ове фазе позната је и Sverigen Riksbank, Шведска емисиона банка, која је била основана 1668. године, затим Bank of England (1694. године), Banque Royale, која је основана 1716. године. У овој фази дошло је до приметног раста банкарства у свету.

г. Четврта фаза у развоју економске историје банкарства обухвата временски период од почетка XIX века па наомамо. У овом периоду настала је и Привилегована Народна банка Краљевине Србије, која је, као емисиона банка, основана 1883. године итд. Од почетка XIX века банке се оснивају као акционарска или

командитна друштва која се темеље на замашним богатствима вланика капитала, што је кључна *differentia specifica* у односу на претходне историјске фазе.

У основи, са аспекта модерне економске историје и светског банкарства, предмет и фокус нашег интересовања, у овом научном раду, ситуиран је, у целини, директно у четврту фазу, где ћемо се конкретно позабавити почецима банкарства, односно кредитним установама у Косовском вилајету и Старој Србији, од друге половине XIX века до 1912. године.

2. Почци отоманског банкарства у Косовском вилајету

Према налазима и тврдњама економског историчара и историчара економске мисли Обрена Благојевића, зачеци економске мисли у средњовековној Србији настали су крајем XII века.¹ Косово, међутим, тек у XVI веку улази у сферу робно-новчане привреде и, касније, у доба закаснеле модерне, у развијено капиталистичко пословање. У то доба, Косово је било познато по житним пољима и рударству. Према историчару Богумилу Храбаку, право и развијено банкарство на Косову дошло је касније. „О правом и развијеном банкарству на Косову, у условима турске власти, може се говорити само од последњих деценија XIX века. Ипак, кредитирање привреде, тачније, трговине, постојало је већ на почетку турске владавине, а знатно касније, током XIX столећа, практиковало се и депоновање новца од стране већег круга људи, ради оплодње у организацијама за које се не би могло тврдити да су били новчани заводи.“²

Још у XV веку богатији Турци су, поред убирања ренте, давали и готов новац под интерес, тј. уз камату од 10%. У то време кретање каматних стопа у суседним земљама било је 15%. Иначе, Јевреји су први, још у XVI веку, прешли на каматну стопу од 20%. Средином XIX века каматне стопе су за време реформи (тамзимата) износиле 8%, да би шездесетих година биле повишене на 12%, а по слову закона из 1884. године умањене на 9%, уз

¹ Обрен Благојевић, *Економски моменти у српским средњовековним споменицама*, у: Глас ССLXXXVIII Српска академија и уметности, Одељење друштвених наука, књ. 18, Београд, 1974, стр. 131.

² Богумил Храбак, *Почци банкарства на Косову*, у: Историјски гласник, Београд, бр. 1-2/1982, стр. 57.

признање кредитних уговора који су склопљени по основу каматне стопе од 12% као таквом. Током последње деценије XIX века камата на одобрене кредите износила је 20%, а банкари из Солуна одобравали су трговцима подизање и шестомесечних кредита.

Једна од најзначајнијих и најпознатијих банака у Косовском вилајету била је Цариградска Отоманска банка³ са британским капиталом, основана 1856. године. Првобитно је била у функцији отоманске државе, а касније у функцији најмоћнијих пословних заједница, врло ретко сељака, којима су кредити били најпотребнији.

Увођење кредитних завода⁴, који су називани *менафи* или, такође, *умушеји сан клар* – касе за опште користи, 1864. године, остваривано је, по основу прикупљених средстава, наплаћених од пореза. За то је најзаслужнији велики везир Митхат-паша, који је 1876. године донео устав Отоманском царству. Султановом изредом обнародован је закон, 15. августа 1888. године, којим је било предвиђено спровођење централизације и трансформацијом локалних каса⁵, по селима где их је било, чиме ће бити створена *Ziraat bankasi*. Ова банка је давала позајмице само клијентима који су се бавили земљорадничком делатношћу. Својом пословном политиком, надлежни, ипак, сеоском становништву нису успели да обезбеде јефтина кредитна задужења. „Према првој салнами за Косовски вилајет 1296. године по Хиџри (26. XII 1878 – 16. XI 1879) у Приштини је постојала филијала протоаграрне банке (*menafi-i sanda'k vekulari*). На њеном челу, као председник, налазио се Емин-ефендија, уз хоџу Бешрија и Већка (Велићка). Филијала је располагала капиталом од 9467 гроша и 20 пара. Испоставе су постојале у свим казама и у Прешеву. Призрен није имао сличну филијалу, док је она постојала у Новом Пазару. Ради поређења: филијала у Скопљу располагала је капиталом од 434,428 гроша и 27 пара; на њеном су се челу налазиле двојица ага и двојица хришћанина, уз писара ефендију.”⁶ Интересантно је напоменути да је Призрен, у пословној политици ове банке, био скрајнут, а да су подржавани Нови Пазар и Прешево. Законом из 1890. године, поменута банка у држави Турској постаје централизована хипотекарна установа са мрежом успостављених филијала. “Централа

³ Исто, 58.

⁴ Исто.

⁵ Исто, 59.

⁶ Исто.

(идаре меркези) налазила се у Цариграду, а у вилајетским центрима су пословале филијале (шубе), док су у санџачким средиштима биле њихове испоставе. Године 1909. биле су укупно 483 пословне јединице, од којих 62 „шубе“ и 421 локална каса. Банка је била под надзором Министарства трговине и грађевинарства.”⁷

Најзад, у Скопљу, где је од 1888. било средиште Косовског вилајета (пре тога од јануара 1877. године, средиште је била Приштина), пословали су многи трговци, фирме и банкарски. Фирма Браћа Алатини прва је у Скопљу почела да ради банкарске послове, иако није била типична банка. Затим је уследило отварање филијале Цариградске Отоманске банке и Солунске банке, која је радила до 1912. године. Дозволом Порте, августа 1907. године Првој балканској банци из Београда (бавила се финансирањем испоручивања говеда), омогућено је да отвори филијале, најпре у Скопљу, а затим и у осталим градовима Косовског вилајета, осим Косовске Митровице. Зајмодавне послове обављале су мењачнице (сарафске радње) у Косовском вилајету и Маћедонији, које су најчешће држали Јевреји.

На основу досадашњег истраживања, можемо закључити да почети отоманског банкарства у Косовском вилајету сежу у другу половину XIX века.

3. Кредитне установе и кредитирање у Старој Србији

Један од најважнијих историјских догађаја у Старој Србији представљала је изградња железничке пруге на релацији од Солуна и Скопља до Косовске Митровице. Према историчарки Весни Зарковић, изградња железничке пруге спада у ред „највећих технолошких промена која су се десила у XIX веку на простору Старе Србије”.⁸ Као што је познато, поменута железничка пруга није прошла кроз Приштину која је, пре тога, важила за велики трговачки центар. Све то ће, у будућности, оставити велике последице на трговину и живот њених становника који су се супротставили и одбили да пруга прође кроз њихов град. „Изградњом пруге Приштина је остала по страни. Роба више није ишла у

⁷ Исто, стр. 59.

⁸ Весна Зарковић, Настојање становника Приштине почетком XX века да се повежу на пругу Скопље-Косовска Митровица, у: Баштина, Приштина – Лепосавић, св. 21/2006, стр. 143.

овај град да би са одатле даље дистрибуирала пре него што стигне до приштинске станице роба је скидана с воза и упућивана на своје одредиште. Поред тога, пруга се завршавала у Косовској Митровици, па је сва роба која је упућивана у Новопазарски, Пљеваљски и Пећки санџак, или из ових крајева у правцу Солуна, ишла преко ове станице. То је довело до стварања нових и развијања већ постојећих места на прузи. Убрзани развој доживела су места: Косовска Митровица, Липљан, Феризовић, (Урошевац)."⁹

Косовски вилајет је, између осталог, био познат и по житним пољима, па је трговцима житом била потребна екстерна финансијска подршка (недостајао им је обртни капитал) за обављање извозних послова. Решење је пронађено у банкарским позајмицама, како би се још више потпомогли извозно-увозни пословни аранжмани у сектору трговине. Овде треба напоменути да таква пословна политика банкара није важила и за друге секторе привреде. Трговином су се најпре бавили Срби и Цинцари, а касније и Арбанаси.

Почев од осамдесетих година XIX века већина сељана у Косовском вилајету прелази на новчано привређивање и плаћање. Разлике у царинским стопама највише су одговарале трговцима из Солуна, који су на њима профитирали. Посебно им је у прилог ишла изградња поменуте пруге до Косовске Митровице.

Са друге стране, захваљујући политици биметализма (употребе злата и сребра), надлежне власти у Отоманској империји сачувале су стабилност монетарног поретка. У употреби је био и ситан акцесорни новац, израђен од разних вредних легура. Међутим, према Милану Чемерицићу, који је био, између осталог и економски писац, по питању односа између златне и сребрне вредности постојале су и разлике у односу на грош. „Теоретски однос између златне и сребрне вредности је био у правилној размери, 1:15.5 (то јест један килограм злата раван је 15,5 килограма сребра), али у пракси постојале су знатне разлике, с погледом на грош као рачунску јединицу. Разни течај исте монете означавао је привредну моћ појединих области. У богатијим и прометнијим местима (Цариград, Солун, Смирна) ситан је новац мање цењен, док је у привредно неразвијеним местима (Горње Повардарје, Косово, Метохија, Санџак) далеко више, што је сведочио да је стандард живота био далеко нижи онде где је металик имао већу вредност, пошто је новац био ређи, па и скупљи... Није било рет-

⁹ Исто, 144.

ких случајева да су Солуњани вешто искоришћавали ову разлику у курсу при продајама или куповинама.¹⁰

У употреби је била турска лира, док је у оптицају било највише наполеондора, а знатно ређе су се налазиле енглеске фунте и египатске лире. Кроз историју новчарства, у Косовском вилајету и Старој Србији употребљавани су и руска сребрна рубља, аустријски талир и цванцик, али и ретка, златна млетачка рушпа. Целокупан новчани (платни) промет почивао је и функционисао захваљујући кредитима банкара из Солуна, које су давали трговцима из Косовског вилајета. "Наши људи су могли уживати банкарски кредит само на ломбард робе, смештене у магацинима Иштире у Солуну, или уз јемство солунског посредника. При свем том, трговачко кредитирање је вршено доста лако, најчешће по отвореном текућем рачуну, без покрића, на личну вредност, или, што је било ређе, уз сенет (признаница, облигација). Меница није употребљавана ни као обавеза ни као девиза. Кредитирали су се сами трговци између себе. Интересантно је рећи да се у Солуну преко целе недеље куповало на кредит, а исплата се вршила свега једанпут недељно, и то у петак, који је проглашен даном плаћања, *пагаменто*."¹¹ Да би комисионари и трговци који су долазили из унутрашњости могли благовремено да одговоре својим дужничким обавезама према својим повериоцима, слали су новац њима дан или два пре петка у зависности од удаљености од Солуна.

Удруживање косовских Срба крајем XIX и почетком XX века обављало се интересно на економској основи и уз значајну подршку Српске православне цркве. Званичне политике српских, бугарских и грчких претставника власти биле су међусобно антагонистичке и концентрисале су се на три поља: на политици, цркви и школству. Први покушај установљења српског трговачког друштва, 1899. године, био је спречен убиством његовог иницијатора Томе Јовановића, док је још трајало његово формирање. Поред сложених политичких прилика, живот већег дела српског живља био је праћен сиромаштвом и беспарицом, а осамдесетих година XIX века посебан проблем за српске трговце представљао је покушај муслиманских трговаца да потпуно преузму трговину од

¹⁰ Милан Чемериќић, *Трговина, занатство, индустрија, кредитне установе од 1875-1937г*, Штампариа „Јужна Србија”, Скопље, 1937, стр. 693.

¹¹ Исто, стр. 693-694.

трговаца Срба. Ова тежња муслиманских трговаца касније се претворила у бојкот српских радњи „да муслимани купују само код муслимана“.¹² Српским трговцима је највише недостајало кредита. С обзиром на наведене проблеме, излаз је пронађен у формирању првог домаћег акционарског друштва у Призрену. „Капитал је одређен на 324.000 гроша (3000 наполеона), а једна акција, на 162 гроша (30 динара у злату), с тим да се уплати за једну годину дана, по три гроша сваке недеље. Доцније, 1908. год. пуштено је друго коло акција од дин. 30.000 (162.000 гроша). Ова установа стављена је под окриље цркве, која је уживала извесне привилегије, и отуда је ово акционарско друштво добило име: Фонд цркве Св. Ђорђа, по имену које носи саборна црква у Призрену.“¹³ Тада је настао и нови проблем, око пословног локала. Пошто фонд није био јаван, није јавно изнајмљен локал, већ је пронађено друго решење. Српско акционарско друштво под именом Фонд цркве Св. Ђорђа, 1. јула 1901. године, смештено је, захваљујући великој предусретљивости руског конзула у Призрену, под кров зграде руског конзулата. Када је пронађен изводљив модел организовања фонда, чија ће потврда бити и петогодишње успешно пословање, убрзо су стечени поверење и подршка за даље организовање оваквих установа. Већ 1907. године у Пећи се оснива Фонд Св. Богоматере¹⁴, са оснивачким капиталом од 270.000 гроша, што је износило 2500 наполеона. Такође, 1907. године формирано је “у Феризовићу (Урошевцу) слична кредитна установа, под именом Фонд цркве Св. Уроша, са капиталом од 324.000 гроша, а у Приштини, под именом Фонд цркве Св. Николе са капиталом од 324.000 гроша.”¹⁴ Мале новчане установе добили су и Гњилане, Косовска Митровица, Нови Пазар и Пљевља, чиме је створен читав ланац српских локалних кредитних завода. У Скопљу је 1908. године основан Фонд Цркве Св. Спаса а исте године и у Битољу је створен школски фонд, који је био при српској гимназији, с циљем подршке српским занатлијама, малим трговцима и сељацима који су имали потребу за фондовском подршком. „На другој основи су створене у Скопљу новчане установе, као што су Грозд, Љубов, Теразије, Братски труд и др. Док су српски фондови ишли под окриље цркве, и носили црквена имена, дотле су ова

¹² Исто, стр. 695.

¹³ Исто, стр. 697.

¹⁴ Исто, стр. 698.

¹⁴ Исто, стр. 698.

претежно егзархиска друштва била у вези са трговачким и занатским корпорацијама, еснафима, који су 1905. г. добили извесна права званичног удруживања. Угоститељи су имали завод под именом Грозд, са 620.000 гроша капитала (5000 турских лира), трговци Љубов, са 310.000 гроша, бакали Теразије са 620.000 гроша.¹⁵ У то су време постојала и друга, мања друштва. Најзад, 1908. године створено је „друштво Братски труд са капиталом од 1.240.000 гроша, као централна кредитна установа свих егзархиских професионалних удружења у Скопљу. У Скопљу је било образовано и удружење Крушевљана на уделе, те је и оно радило банкарске и трговачке послове, под именом *Трапеза тон Крусевитон*.”¹⁶ Банкарске и трговачке послове у Скопљу обављале су и друге кредитне установе.

Закључно разматрање

Економске и политичке прилике српског живља и осталих становника у Косовском вилајету и Старој Србији од друге половине XIX века до 1912. године показали су, кроз ово кратко истраживање, сложеност и проблеме који су пратили пословне људе и становништво. Са оживљавањем привреде српско становништво добијало је могућност за опстанак и останак. У градовима је дошло до јачања грађана српског порекла, а у сеоским срединама до извесног назадовања. Најбоље сажимање позиције и односа Срба у градским и сеоским срединама Косовског вилајета и у Старој Србији дао је историчар Ђорђе Микић. „Док је градско становништво добило кроз турске реформе нешто више слободе у економском и политичко-правном погледу, за сеоско становништво се може рећи да је незадовало и друштвено и економски, посебно услед погоршања аграрних прилика и повећања државних намета, њиховим преображајем од спахијских у читлук-сахибијске и продором робно-новчаних односа.”¹⁷ Ипак, како налази и тврди Микић, чифчијство Срба (иако се законски није разликовало од арбанашког, осим на верској основи), заслужно је јер их је

¹⁵ Исто, стр. 698.

¹⁶ Исто.

¹⁷ Ђорђе Микић, *Друштвене и економске прилике косовских Срба у XIX и почетком XX века (од чифчијства до банкарства)*, Српска академија наука и уметности, Београд, 1988, стр. 338.

везало за земљу.¹⁸ Једино што су тражили Срби чифчије. било је то да земљопоседници испоштују обавезе из закона.

Најзад, на основу спроведеног економског и историјског исторараживања, могло би се закључити да је новчарство и банкарство у Косовском вилајету и Старој Србији сложена и вишеди-мензионална појава. Појава новчарства и банкарства утицала је, што је неспорно, и на економско обликовање и развој финансијске културе и код српског народа, али и осталог становништва на простору Косовског вилајета и Старе Србије.

РЕЗИМЕ

Питања у вези почетака новчарства и банкарства у Косовском вилајету и Старој Србији свакако спадају у ред оних економских и историјских питања, којима је у овдашњој науци, дакако, придавана пажња. О томе је написано доста радова, пре свега историча и економиста, у којима су изнесена извесна студиозна разматрања. Оно што свима њима недостаје јесте савремени приступ, поновно промишљање и разумевање људи, њихове финансијске културе и догађаја из наше новије економске историје. Овај рад односи се на почетке новчарства, с посебним освртом на банкарство у Косовском вилајету и Старој Србији, од друге половине XIX века до 1912. године. Такође, у овом раду дају се одређена објашњења која се тичу појаве и развоја светског банкарства, уз компаративну економску и историјску анализу важнијих феномена, процеса и односа у складу са самом темом.

SUMMARY

The questions in relation to banking and finance in Kosovo and Ancient Serbia do belong to the group of economical and historical issues, which had a lot of attention in the contemporary science. A lot of works has been written about these issues, mainly by historians or economists, containing certain meticulous studies. What is missing in all of them is the contemporary approach, reconsideration and human understanding, their financial and cultural situations and events from our recent economic history. This scientific work refers to the origins of finance, with special reference to the banking in Kosovo and Ancient Serbia, since the second half of the 19th century until 1912. Also, this work contains a certain explanations in relation to development of world banking, together with the comparative economic and historical analyses of significant phenomena, processes and relations in accordance with the topic itself.

¹⁸ Исто.